

Alle tiders Nordsjælland

MUSEUM NORDSJÆLLANDS
ÅRBOG 2015

Spil, tidsfordriv og mulig hasard i jernalderen

AF PERNILLE PANTMANN

Selv små umiddelbart undseelige genstande på en udgravning kan bidrage med en mængde informationer og spændende vinkler på oldtidens hverdag.

Derfor er fundet af en spillebrik fra Salpetermosen, lavet af en fodrodsknogle, meget interessant. Den ser ikke ud af meget, men den kan fortælle meget.

Blandt de mange fund fra de igangværende udgravninger i Salpetermosen syd for Hillerød, forud for anlæggelsen af det nye supersygehus, findes en lidt undseelig genstand – en astragal spillebrik. Den vidner om en side af den forhistoriske dagligdag,

som man måske ikke tænker så meget over, nemlig spillet, tidsfordrivet eller hasarden.

Astragaler, tali, knogler, knucklebones, Jacks, kaste gris...

Astragal er det græske ord for fodrodsknoglen hos klovbærende dyr, på latin hedder knoglen *talus* (*tali* i flertal). Astragal-knoglen er interessant derved, at den har fire forskellige sider, hvilket i spillemæssig sammenhæng betyder, at hver side har hver sin værdi. Vi ved, at disse knogler har været anvendt vidt omkring i både tid og rum. I det danske materiale kendes de tilbage til bondestenalderen, hvor de i flere tilfælde er fundet på datidens bopladser. I dag kendes spillet stadig i den oprindelige form fra Sydeuropa, og i mere moderne udgaver fra hele verden. I England kaldes spillet i dag for "Jacks" eller "knucklebones". I Danmark fik spillet en renæssance i 1990'erne og kendes stadig i dag som "kaste gris".

Spillet var, i den oprindelige form, dvs. med astragalerne, meget populært i den antikke verden, og det er da også især herfra, at vi kender spillet både i fysiske udgaver fra grave og bopladser, fra billedfremstillinger og litteraturen. En af de store fordele ved denne type spillebrik var, at der var let adgang til den, og det har gjort den til allemandseje. Alligevel yndede især romerne at kopiere astragalens form i forskellige materialer: messing, bronze,

Flamske piger fra 1500-tallet spiller med astragal-knogler. Maleri af Pieter Bruegel, den ældre, "Børneleg", 1560. Foto: Kunsthistorisches Museum, Wien.

Figur af to kvinder, der spiller med astragal-knogler. Fundet i Capua, dateret til 340-330 f.Kr. Foto: British Museum, London.

ædelmetaller, træ, keramik, marmor, glas, elfenben og ædelsten.

Spil med astragaler har været for alle aldersgrupper, men spillet må ofte have været forbundet med børn, for knoglerne findes i stort antal i barnegrave. Platon (427-347 f.Kr.) beretter sågar om børns leg med knogler. I sit værk "Lysis" beskriver han således, hvordan nogle drenge spiller med knogler.

At det ikke altid blot var hyggelig børneleg, får vi beskrevet fra Rhodos, hvor Helesilochos var magt-

Romersker astragaler udformet i glas og bjergkrystal. Foto: Museum of Art, New York

haver i 4. århundrede f.Kr. Sammen med sine drikkebrødre spillede han astragaler om byens ugifte kvinder. Den, der slog den laveste værdi, måtte skaffe vinderen den kvinde, han ønskede, hvad enten det krævede overtalelse eller vold.

Men spillet forbindes også med guderne, hvilket vi bl.a. ved gennem en billedfremstilling, hvor Afrodite spiller "femsten" med guden Pan. Tegningen er indgraveret i låget på et spejl. Det bedste slag, man kan slå med astragaler, har da også fået navn efter gudinden Venus. Slaget indebærer, at de fire astragaler vender hver sin side op. Selvom der op gennem århundrederne kom flere og flere typer af spil, har knogler været anvendt helt op i nyere tid. I Tyskland var det tilsyneladende så stort et problem, at man i 1865 forbød spil med knogler på linje med andre hasardspil, hvilket fremgår af Weimar Regjeringsblatt fra 1865. Dette forhindrede dog stadig ikke, at der blev spillet med knogler. Der findes endda billeder fra 1950'erne, hvor børn spiller med astragalknogler.

Spilleregler

Hvordan spiller man så med astragaler? Her er vi så heldige, at spilleregler findes i flere skriftlige kilder. Man kan naturligvis ikke med sikkerhed afgøre, om det var de samme spil, som man spillede i Norden i jernalderen. Men siden at astragalspil lader til at være universelle, både geografisk og tidsmæssigt, er der meget, der taler for det.

Ét tidsfordriv, kendes som "pentelitha" – "femsten". Navnet stammer fra græsk: pente = 5 og lithos = sten. Det kendes fra skriftlige kilder, idet den græske studerende Pollux skriver om det i 2. århundrede e.Kr. Reglerne er simple. Spillet spilles med kun én hånd. 5 astragaler kastes op i luften med den ene hånd og fanges på håndryggen af

Venus og Pan spiller med astragaler. Motiv på bagsiden af bronzespejl fra 350 f.Kr. British Museum, London.

den samme hånd. Astragalerne, der ikke gribes, samles op med samme hånd uden at lade dem på håndryggen falde ned. Herefter kastes alle astragalerne op igen, og man forsøger atter engang at fange flest mulige på håndryggen. Målet med spillet synes at være, at alle fem astragaler lander på håndryggen på én gang.

Et eksempel på et spil er kendt som "Kejser Augustus spillet". Dette spil, for 2-4 deltagere, tager udgangspunkt i astragalernes fire forskellige sider, som dermed har fire forskellige værdier. Disse fire værdier kaldes "hund", "ryg", "mave" og "chios" (navnet på en græsk ø, som denne side af brikken ligner). Målet med dette spil er, at slå "Venus-slaget", som blev omtalt tidligere, og dermed vinde spillet. Hver spiller har 10 genstande: nødder, sten eller lignende, hvilket svarer til moderne jetoner. Man slår med de fire astragaler efter tur, hvor den yngste begynder. Hver gang en spiller slår en "hund" eller "chios" lægger spilleren en af sine "jetoner" ind på midten i en pulje. Herved vokser puljen natur-

Marmortavle fra Pompei med malet scene af kvinder, der adspred sig med at spille med astragaler.

Foto: Museo Archeologico Nazionale di Napoli.

ligt, indtil en spiller slår "Venus-slaget". Den heldige spiller må nu indkassere hele puljen. Herefter fortsættes spillet som før med at opbygge en ny pulje, indtil spillerne ikke længere har "jetoner" at lægge i den. Den, der har flest "jetoner" tilbage, har vundet spillet. Der er mange flere spilleregler – er du interesseret, kan du bl.a. finde dem på internettet.

Jernaldermaterialet

Ud over astragalerne har man i jernalderens Danmark også spillet med terninger og brikker til spil, der minder om dam eller mølle. Spillebrikkerne kan være udformet i glas eller ben, eller det kan være

*Terninger, spilleplade og
brikker fra våbenoffer-
fundet Vimose på Fyn.
Foto: Nationalmuseet.*

potteskår, der er filet lidt til. De kendes fra grave og rigere bopladser. I de kendte og spektakulære våbenofferfund kendes sågar hele spil, idet spillepladerne også er bevaret.

Men fra de mere almindelige bopladser kendes der kun få spillebrikker eller terninger. Og her møder vi en af de store problemstillinger i det arkæologiske arbejde. For ind imellem finder man astrag-

galknoglerne, men det er vanskeligt at påvise, at de har været anvendt til spil og ikke blot er en del af det almindelige husholdningsaffald. Hermed står vi med et typisk arkæologisk paradoks: Som tidligere fastslået var en af fordelene ved astragal-brikkerne, at de ikke skulle tildannes, og at alle havde adgang til dem. Dermed må man formode, de har været ganske almindelige. Men netop fordi, de ikke skulle tildannes, er de yderst vanskelige at identificere som spillebrikker. Dertil kommer, at knogler og ben- genstande kun sjældent er bevaret, hvilket yderligere betyder, at de sjældent findes i udgravningerne. Dermed bliver de få fund af sikre astragal-brikker meget ualmindelige og risikoen for at fejltolke fundene som noget sjældent eller usædvanligt opstår.

Sikre astragal-brikker er dem, der er forsynet med gennemborede huller. Hullerne har været anvendt til at holde sammen på en samling af knogler – måske dem, der har været særligt meget held ved? Alle astragaler uden huller kan i virkeligheden

*Den gennemborede
astragal-spillebrik fra
Salpetermosen. Brikken
måler ca. 6 cm i læng-
den.*

tolkes som spillebrikker, men de bliver det meget sjældent, da man jo ikke kan afgøre spørgsmålet med sikkerhed.

Spillebrikken fra Salpetermosen

Astragal-brikker ville måske ikke være helt så interessante for denne forfatter, hvis der ikke netop var fundet én i Salpetermosen. Siden Museum Nordsjælland indledte de arkæologiske undersøgelser i 2012, er der udgravet mange spændende og meget alsidige fund fra bl.a. yngre romersk jernalder (160-375 e.Kr). De mange mindre mosehuller, som karakteriserer hele området, har vist sig at rumme gode bevaringsforhold trods det, at flere af dem i dag er drænede og således ikke længere fremstår som fugtige mosehuller. Netop bevaringsforholdene betyder, at vi står med langt flere genstande af ben og tak, end vi er vant til. Blandt bengenstandene var astragal-brikken, som i dette tilfælde kommer fra en ko. Brikken lå i kanten af en af moserne, men blev desværre ramt af gravemaskinen, hvilket betyder, at den ene side er skrælet af. Det er ikke desto mindre muligt at identificere den som en sikker spillebrik, takket være det gennemboede hul. Der findes i det danske materiale kun enkelte astragaler, der med sikkerhed kan tolkes som spillerbrikker. Dermed er astragal-brikken fra Salpetermosen særlig værdifuld i dag, selvom den måske ikke var det for små 2000 år siden.

Og selvom én brik ikke er meget, og slet ikke definerer et helt spil, fortæller dette lille ydmyge fund alligevel historien om, at man i dette lille samfund har haft lyst til at spille spil eller blot fordrive tiden. Når man arkæologisk arbejder med et fundmateriale, er der en tendens til at se meget mekanisk på materialet: Hvor store var gårdene, hvor mange og hvilke husdyr havde man, hvad dyrkede man

på markerne etc. Fundet af en spillebrik fortæller en mere jordnær historie om spil, tidsfordriv – og hvem ved, måske også hasard?

Prøv selv at tage et spil. Har man ikke selv adgang til astragal-knogler (dem fra ged ligger bedst i hånden) er det muligt at købe moderne udgaver i plastik på nettet.

God fornøjelse!

Find mere om astragal-spil på internettet

<http://www.eenymeeny.net/games/jacks%20games/Knucklebones.html>
http://palaeowerkstatt.de/en_spiel.php